

Антон ГАУК

кандидат історичних наук, докторант, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32300 (anthauk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

Бібліографічний опис статті: Гаук, А. (2025). Чутки як інструмент соціальної взаємодії та політичного впливу в підросійській Україні на межі XIX–XX ст. *Українські історичні студії*, 18 (60). 72–81. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.8>

ЧУТКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

Анотація. Метою дослідження є аналіз чуток як активного чинника суспільного й політичного життя в українських губерніях Російської імперії початку XX століття, виявлення соціальних функцій, трансформаційних механізмів і політичного потенціалу чуток у кризовий період напередодні революції.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах мікроісторії, дискурсивного аналізу та історії повсякденності. Застосовано джерелознавчий аналіз слідчих справ із Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, зокрема справ політичного характеру, які фіксували поширення чуток у сільському, міському та військовому середовищах.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі чуток як форми неформальної комунікації та альтернативного каналу політичної соціалізації в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Уперше у вітчизняній історіографії надано аналіз архівних справ, що фіксують поширення чуток серед різних соціальних груп – селян, міщан, військових – з урахуванням не лише змісту повідомлень, а й соціального, правового й емоційного контексту. Дослідження виходить за межі класичного тлумачення чуток як маргінального явища, пропонуючи їх розгляд як складового елементу комунікативної динаміки імперського суспільства в умовах кризи.

Висновки. Установлено, що чутки функціонували не лише як пасивне відображення суспільних настроїв, а і як активний засіб соціальної мобілізації, політичної агітації, інструмент вирішення особистих конфліктів, соціального контролю та адаптації до змін. Вони циркулювали через мобільні групи – сезонних робітників, резервістів, прочан – і поширювалися усно, письмово, через пресу або використовувалися в доносах. Матеріали ЦДІАК показують, що правоохоронні органи часто не могли довести факт «непублічного» поширення чуток, що свідчить про правову крихітність імперського репресивного апарату. Чутки виконували роль не лише комунікативного інструмента, а й засобу формування альтернативного порядку денного, який підважував авторитет влади знизу.

Ключові слова: чутки, неформальна комунікація, Російська імперія, селяни, цензура, антидержавна агітація, інформаційна мобільність.

Антон ГАУК

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 61, Ohienka Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32300 (anthauk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

To cite this article: Hauk, A. (2025). Chutky yak instrument sotsialnoi vzaiemodii ta politychnoho vplyvu v pidrosiiskii Ukraini na mezhi XIX–XX st. [Rumors as a tool of social interaction and political influence in under-Russian Ukraine at the turn of the 19th – 20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 72–81. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.8> [in Ukrainian].

RUMORS AS A TOOL OF SOCIAL INTERACTION AND POLITICAL INFLUENCE IN UNDER-RUSSIAN UKRAINE AT THE TURN OF THE 19–20TH CENTURIES

Summary. *Objective of this study* is to analyze rumors as an active factor in the social and political life of the Ukrainian governorates of the Russian Empire in the early 20th century, to identify their social functions, mechanisms of transformation, and political potential during the crisis period preceding the revolution.

Research methodology is based on the principles of microhistory, discourse analysis, and the history of everyday life. It employs source analysis of investigative cases from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, particularly political cases that document the spread of rumors in rural, urban, and military settings. **The scientific novelty** of this lies in its comprehensive

analysis of rumors as a form of informal communication and an alternative channel of political socialization in the Ukrainian governorates of the Russian Empire at the turn of the 20th century. For the first time in Ukrainian historiography, archival records are analyzed that capture the circulation of rumors among different social groups – peasants, townspeople, and soldiers – taking into account not only the content of the messages but also their social, legal, and emotional contexts. The study goes beyond the traditional interpretation of rumors as marginal phenomena and proposes viewing them as an integral part of the communicative dynamics of imperial society in times of crisis.

Conclusions. It has been established that rumors functioned not only as a passive reflection of public sentiment but also as an active means of social mobilization, political agitation, a tool for resolving personal conflicts, social control, and adaptation to change. They circulated through mobile groups – seasonal laborers, reservists, pilgrims – and were disseminated orally, in writing, through the press, or used in denunciations. Materials from Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv show that law enforcement agencies were often unable to prove the “non-public” spread of rumors, pointing to the legal fragility of the imperial repressive apparatus. Rumors served not only as a tool of communication but also as a means of shaping an alternative agenda that undermined state authority from below.

Key words: rumors, informal communication, Russian Empire, peasants, censorship, anti-state agitation, informational mobility.

Постановка проблеми. Чутки становили невід’ємний елемент соціальної комунікації в Російській імперії початку XX століття, особливо в умовах революційних потрясінь, інформаційного вакууму та масової неписьменності. Утім, як для керівництва Російської імперії, так і для цьогочасного дослідника, певною **проблемою** було виявити та кваліфікувати цей феномен у його динамічному прояві. Адже чутки, з огляду на цензурну політику, часто передавались у замкнених колах спілкування, змінювали свою форму і, зрештою, випадали з поля зору правоохоронних органів. Циркулювали вони не лише серед селянства – традиційного об’єкта імперських уявлень про «неосвіченість», – а й у міщанському та військовому середовищі. В умовах активної мобільності населення (сезонні заробітки, військова служба, паломництва, рекрутські кампанії) плітки й погослоси набували транзитного характеру, перетинаючи регіональні кордони, трансформуючись і набуваючи нових смислів.

Аналіз досліджень. Аналіз досліджень чуток в підросійській Україні кін. XIX – поч. XX ст. виявляє значну кількість білих плям у висвітленні цієї теми в контексті інформаційного й ментального ландшафту тогочасного суспільства. Сучасні українські автори торкаються її переважно опосередковано, переважно як додаткового джерела. Утім, з-поміж релевантних праць варто виділити наукові доробки І. Якимчук (Якимчук, 2011, с. 78–86; Якимчук, 2012, с. 78–89), яка інтерпретує чутки переважно як історичне джерело, що відображає ментальні уявлення й стан масової свідомості. Дослідження О. Кирієнка (Кирієнко, 2010, с. 83–98; Кирієнко, 2014, с. 200–205) вже виходять за межі аналізу самих чуток, акцентуючи також на контексті їх поширення – насамперед на ролі цензури й механізмах владного реагування. Обраної тематики торкався і О. Федьков (Бородій, 2020, с. 61–75; Федьков, 2004, с. 5–22), який розкрив взаємозв’язки між земельними конфліктами, чорносотенною активністю та міжетнічною напругою. Зі свого боку, Д. Кудінов (Кудінов, 2014, с. 85–94) досліджує проблематику єврейського землеволодіння у структурі селянських протестних практик. Теоретичну базу та суспільну роль феномену чуток і розглянула О. Юркова

(Юркова, 2021, с. 121–131; 2023, с. 102–115) та Л. Климанська (Климанська, 2008, с. 71–80). З-поміж зарубіжних дослідників варто виділити найперше міждисциплінарні, загально-методологічні дослідження феномену чуток. Зокрема, доцільним убачається аналіз сучасників досліджуваного періоду, як-от Л. Штерн (Stern, 2012, с. 1–56). Цікавою для розуміння соціальних процесів у турбулентні періоди є робота Дж. Прасада (Prasad, 1935, с. 1–15), що надав типологію функціонування чуток в обставинах стихійного лиха. У цьому ж контексті вагомим є науковий доробок за авторством П. Борджіа та Н. ДіФонзо (Bordia, DiFonzo, 2004, с. 33–49).

Мета статті – дослідити чутки не лише як пасивний соціальний феномен, а і як дієвий механізм циркуляції політичної, економічної та соціальної інформації, який міг слугувати як знаряддя підбурювання та маніпуляції, так і способом розв’язання особистих конфліктів або підвищення статусу індивіда. Стаття базується на архівних слідчих матеріалах, що засвідчують як специфіку поширення чуток, так і реакцію державних структур на цей феномен.

Виклад основного матеріалу. Фіксація чуток та відомостей про їх поширення в історичних джерелах неминує спонукає до наукового осмислення й подальших дослідницьких пошуків. У періоди системних криз чутки проникають у політичну й побутову сферу, підпорядковуючи її емоціям і навіть визначаючи подальший розвиток подій, охоплюючи різні соціальні стани населення та етнічні групи. Така динаміка не оминула й українські губернії Російської імперії, де селянство залишалося головною аудиторією для усної агітації. Утім, не менш виразною була й присутність чуток у міському та подеколи у військовому середовищах. Наприклад, у донесенні Київського генерал-губернатора стосовно поширення чуток в губернії від 13 січня 1905 р. зазначається, що в м. Умань ширяться чутки щодо уманських студентів-поляків, з-поміж яких іде підписка на відправлення до Японії листа солідарності щодо отриманих Японією «якихось» перемог. Там же вказано, що, за даними начальника Київського губернського жандармського управління, в уманському костелі все ще жодного разу не було проведено молебну стосовно війни. Щодо цього уманський правничий спростував правдивість таких чуток, зазначивши, що наразі в місті студентів-поляків немає, адже вони все ще в університетах, а чутки ці спровоковані насамперед пресою, яка описувала випадки, що сталися за кордоном. У російському ж суспільстві, на його думку, лише обговорювалися застереження щодо потенційної появи такого співчутливого ставлення до японців серед поляків. Зокрема, зазначалося, що польське населення в Російській імперії не відгукнулося на заклик до написання таких листів від Червоного Хреста, а чутки спровоковані дійсно відсутністю в костелі офіційного молебня щодо війни (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–1 об.). Закономірно, що хоч ці чутки й не підтвердилися, однак слугували тригером до підвищеної уваги правоохоронних органів та подальших розслідувань.

Аналогічно в с. Гнилець Сквирського пов. місцева міщанка С. Рабінович під час свого візиту в село поширювала чутки, що нижні чини запасу не хочуть іти на війну з Японією, додаючи, що на неї треба набирати особовий склад із поміщиків. Також, за її свідченнями, щодо цього вже приїздив сам цар особисто, на що резервісти запитали його «хто ж буде годувати наших дітей?». Під час цієї суперечки один із солдатів розізлився та розірвав свою дитину, а потім розпоров собі живіт зі словами «от тепер і беріть». Наостанок С. Рабінович додавала, що у своїх листах японський імператор писав: «Моліть Господа щоб я підкорив Росію. Будете в п’ять разів краще жити. Горілка в мене по 20 коп. за відро. А тютюн без розрахунку» (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 4). Такі химерні сюжети можна пояснити тим, що системна криза Російської імперії та загальна цензура значно сприяли архаїзації мислення та проникненню до міщанського середовища сільських чуток.

Чутки у військовому середовищі, зокрема серед відставних солдатів або ветеранів, мали високу довіру завдяки уявленій «наближеності» цих людей до державної машини або центру подій. Наприклад, у с. Старі Соколи Радомильського пов. Київської губ. був затриманий невідомий паломник, який назвався відставним рядовим І. Васильєвим, родом із с. Борки, Гдовського пов. С. Петербурзької губ., за поширення небезпечних чуток. За словами свідків, він

розповідав, що йому, як людині із С. Петербурга, достеменно відомо, що цар Микола II надягав ордени свого батька й діда, з якими прийшов у сенат. Там він запитав, чи має він право носити ці ордени публічно, на що отримав негативну відповідь і відповідну «бумагу». Тоді цар взяв цю «бумагу» і промовив, що як йому не можна носити ці ордени, так і поміщикам не дозволено володіти землею дідів і батьків, а отже, віднині та буде роздана селянам (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 359, арк. 1–2). Прикметним щодо цього є метафоричний рівень аргументації, імовірно характерний для антирежимної агітації в межах військової інфракультури, що через структурно примітивну аналогію пояснював доцільність рішення щодо передання землі.

У побутових розмовах як ширилися чутки про мобілізацію, так і висловлювалася критика стосовно поточного політичного становища в державі. Так, у переписці з прокурором Київського окружного суду й приставом Бердичівського пов. щодо селянина із с. Великий Чернятин, І. Войновського, звинуваченого у висловлюванні супроти царя, зазначається, що селянин у приватній розмові щодо ймовірної війни зазначав, що «такий дурень та молоко-сос як цар може й почати війну, як султан, в тюрбані». І додавав, що «ще польська корона не загинула й наші поляки скоро оберуть нового царя» (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 467, арк. 3).

За матеріалами іншого повідомлення, селяни із с. Теклина, Черкаського пов., перебуваючи на роботах у Володимирському лісництві, зустріли лісничого із с. Мале Старосілля того ж пов. і під час бесіди щодо російсько-японської війни він почав розповідати про буцімто прочитані в газетах матеріали. Після чого зазначив: «Наш цар із своїми військами лізе в Порт-Артур як свиня в картоплю, він ганяється за комерцією щоб збагатити купців, а нас вибивають задарма». Там же він висловлював думку, що в поточній державній системі самодержець «наставляється» як цар, та ніхто не питає чи він дурень, чи розумний, та ніхто його не випробовував. Тут же він додав, що якби сам мав владу, то обрав би із героїв, котрих випробував би, та тих хто був би найсильнішим та найрозумнішим і поставив би за царя. Далі лісничий зазначив, що чув чутки, що буде мобілізація, і коли це станеться, він спробує перейти через кордон та воювати проти Росії (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 5).

Вищезгадані випадки засвідчують не тільки невдоволення результатами війни та тривогами стосовно особистої долі в разі її продовження, а й сумніви в доцільності політики самодержавства на тлі дедалі більш проникних у Російську імперію ідей парламентаризму.

Важливим аспектом розповсюдження чуток була їх транзитність і мобільність, адже чутки переміщувалися разом із носіями – сезонними робітниками, прочанами, резервістами. У справі із с. Сукачі фігурує селянин, який був затриманий в іншій губернії під час поширення чуток про перерозподіл земель (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 263, арк. 1–3). Схоже діяли й проміжні «авторитети» – садівники, лісничі, залізничні працівники, які, маючи доступ до преси або розмов у містах, слугували не лише ретрансляторами, а й редакторами отриманої інформації. Наприклад, садівник Г. Ріхтер у м. Нові Прилуки піддавав сумніву правомірність війни з Японією, підкріплюючи власну позицію запитаннями щодо справжніх мотивів царя (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 7). Закономірним є поширення чуток і з-поміж працівників транспортної інфраструктури, зокрема залізниці. Так, Липовецький повітовий правничий зазначив, що з-посеред населення м. Цибулеве і м. Сарни Липовецького пов. розповзаються чутки щодо місцевих поміщиків-поляків, буцімто ті таємно від уряду продавали та відправляли до Японії коней і діжки із золотом. Начебто про це вже стало відомо і невдовзі ці поміщики будуть повішені. Під час таємного розслідування було встановлено, що джерелом чуток став місцевий відставний унтер-офіцер Х. Грицаюк, що нині працював кондуктором на станції Христинівка, і ненадовго повертався на Батьківщину по справах. На цій станції він прочитав телеграму про знайдені на залізничній колії діжки із золотом, про що і розповів у розмові повітовому писарю та іншим. Як зазначалось у донесенні, чутки ці безпідставні, утім, зазначені поміщики на момент слідчих дій уже виїхали за кордон (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 2).

Чутки поширювалися й через листи, усні повідомлення, привозилися з ярмарків, ринків, церковних свят. Їх мобільність дозволяла впливати на настрої одразу кількох повітів, а нерідко – і губерній. Неможливо не враховувати ролі преси у формуванні та легітимації чуток. Часто саме вона та революційні прокламації слугували джерелами для нових чуток: їх зміст спрощувався, адаптувався до локального контексту й переказувався як достовірна інформація. Чимало повідомлень у кримінальних справах фіксують прямий чи непрямий зв'язок між чутками й друкованими матеріалами.

Так, селянин А. Кирієнко на зібранні селян стосовно питання випасу худоби підбурював тих відводити худобу на казенні пасовиська, мотивуючи це написаним у прокламації «Товариші солдати» воєнної організації соціалістів революціонерів та вигукував «Ось де правда!», після чого передав листівку іншому селянинові І. Власенку, який вирішив ознайомитись із текстом та зачитати його. У цей самий момент інший селянин вирвав із рук І. Власенка документ та передав його сільському старості. Відповідаючи на закономірне питання, як солдати стосувалися пасовиськ, слідство встановило, що сам А. Кирієнко був неграмотним, а тому не міг знати її змісту, внаслідок чого до нього був застосований лише особливий нагляд поліції (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 1522, арк. 33). Прикметно, що його дії спричинили втручання старости, що свідчить як про страх перед відповідальністю, так і про здатність сільської громади до самоцензури.

За матеріалами іншої справи щодо розшуку джерела чуток про наділення селян церковними землями в Уманському пов. з'ясувалось, що ті, хоч і мали локальний характер, були насамперед спровоковані пресою та переходом на відрубну систему землекористування. Утім, варто зазначити, мировий посередник, що заявив до поліції щодо цього мав лишень приватну розмову з незадоволеним селянином, який убачав в аукціоні щодо отримання відрубної землі шахрайство із боку посередника (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3211, арк. 5–38). Цей випадок, зокрема, вказує на потенційне використання доносу як інструмента вирішення особистого конфлікту з метою захисту приватних інтересів особи, що донесла, адже чутки мали не лише стихійний, а й інструментальний характер. Деякі актори використовували їх для вирішення особистих конфліктів.

Так, згідно з донесенням у справі помічника Київського Жандармського управління Уманського пов. від 1913 р. зазначалося, що священник із с. Полковниче Іваньківської волості веде антивладну агітацію серед селян. Натомість з'ясувалось, що відставний офіцер Н. Петрушевський, рукопокладений півтора року тому, зводив власні рахунки з місцевим директором цукрового заводу. Утім, набагато більшу цікавість викликає саме специфіка та обґрунтування його діяльності. Так, на зборах селян, які він ініціював, лунали заклики несплати податків, адже озера, що належали до власності заводу і де його директор вів рибний промисел, належали, на думку священника, до межі єврейської осідлості, а отже, податки йдуть «до кишені жидам». До того ж у місті на ринку, як і на сільських зборах, фіксувалися його антисемітські висловлювання з повторюваними тезами супроти поліції, які були «всі хабарниками» та «жидівськими наймитами». Місцевому уряднику священник заявляв, що не визнає «ні приставів, ні правничого, а тільки губернатора, адже місцеве керівництво – жидівські посіпаки». Так, під виглядом «антивладної агітації» той поширював антисемітські висловлювання на зборах селян, одночасно дискредитуючи керівництво місцевого цукрового заводу, з яким мав особистий конфлікт (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3210, арк. 2–3).

Подібні дії важко трактувати як ідеологічно вмотивовані – це радше приклад персоналізованої інформаційної атаки, упакованої в політичну обгортку. Ще більш химерним прикладом є справа щодо викладача Пилинського, який критикував політику уряду під час лекцій. У справі зі звинувачення викладача залізничного училища в м. Смілі Черкаського пов. у висловлюваннях супроти воєнної та фінансової політики царського уряду, зазначалось, що звинувачуваний К. Пилинський у своїх бесідах з учнями називав державний займ шахрайством. Також той висловлювався щодо «дурнів солдатів», що кладуть свої голови у війнах, коли сваряться можновладці, але зараз це змінилося і їх відправляють на острів Ютландію, де

й мирять (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 814, арк. 26). Так, його висловлювання про війну та державний займ стали об'єктом доносу з боку заступника директора, з яким він перебував у тривалому конфлікті. Показово, що студенти, які чули ці висловлювання, долучилися до свідчень проти викладача, що може свідчити як про конформізм, так і про страх перед колективною відповідальністю.

З-поміж іншого, чутки виражали й соціальні очікування, розчарування з проєкцією уявлень суспільства про світоустрій на «вищу» владу. Декілька справ засвідчують трансформацію таких соціальних очікувань у химерні вірування.

Так, у с. Острович селянин Д. Кожевніков, зібравши інших селян в орендованому ним млині, розповідав тим, що 60 православних священників з архіпастирем на чолі днями напали на царя, спробувавши того вбити. Сам цар поранений, і нині тих священників планують стратити, про що вже повідомлено громадськості. Ці чутки швидко охопили село. Особливо прикметним був факт, що в млині на той момент був присутній місцевий представник поліції, який не тільки не завадив розповсюдженню чуток, а й укривав Д. Кожевнікова як їх ініціатора (ЦДІАК, ф. 127, оп. 699, спр. 933, арк. 1–3). В іншій справі селяни сприймали телеграму про знайдені бочки золота на залізниці як підтвердження зради місцевих поміщиків, які буцімто постачали золото Японії (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 2). За матеріалами справи щодо селянина І. Медведя, що поширював в Уманському пов. чутки, за зауваженням уманського повітового правничого, з нерозумності та неосвіченості, щодо скорої страти в м. Києві командувача Манчжурською армією А. Куропаткіна, зазначалося, що стосовно цього проїзд до Києва для всіх охочих подивитися на страту безоплатний (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 3). Такі фантастичні, майже міфологічні елементи чуток були спробою надати сенс швидким змінам і зовнішнім подіям, які селянам було, вочевидь, важко раціонально осмислити.

Повідомлення подеколи передбачали образ «доброго царя», якому заважають бояри, попи або місцеві чиновники. В одному випадку вірогідність маніфесту про відміну кругової поруки трактувалася як сигнал до персоналізованої свободи і розриву з общиною – уявлення, що нібито цар «подарував землю» селянину як індивідууму, звільнивши від колективної відповідальності. Так, у донесенні Київському генерал-губернатору від повітового правничого Уманського пов. зазначається, що у зв'язку з маніфестом 26 лютого 1903 р. в селянському середовищі поповзли чисельні чутки щодо відміни кругової поруки. У тексті зазначається, що чутки переважно стосуються того, що «пани і попи» не розповідають правду про докорінні зміни, адже не бажають народу волі, оскільки відтепер общинної землі не буде і за кожним закріплюється наділ, а отже, і відповідальність за проступки на ній буде індивідуальною, і уникнути їх можна просто сховавшись та простеживши, щоб не внесли в «не ті документи». Зокрема, що із селянського стану можна вийти в будь-який час, як це вже було реалізовано в Полтавській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 147, арк. 1–3). Отже, своєрідна «конституція на словах» поширювалася швидше за будь-який імперський циркуляр, чому сприяла неписьменність населення і тісна спільнотна взаємодія.

Загальна безграмотність населення стала потужним фактором, який зумовлював вразливість до чуток. Проте водночас вона стимулювала розвиток колективних форм обговорення, тлумачення та цензурування інформації. В описаних випадках селяни (як у справі Кирієнка) або учні (як у справі Пилинського) виступали як механізм саморегуляції: або перешкоджаючи поширенню небезпечних висловлювань, або навпаки – використовуючи їх для доносів. У цьому контексті проявляється не лише реактивний страх, а й чинна модель легітимності: лояльна поведінка членів громади очікувалася владою як норма. Так, колективна відповідальність не лише передбачалася законом – вона фактично трансформувалась у стратегію виживання. Зокрема, у справі с. Валки саме староста і селянин, що забрав листівку, ініціювали передачу прокламації поліції, зупинивши публічне її зачитування (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 1522, арк. 33).

Важливим компонентом у цьому контексті був законодавчий аспект. У дореволюційній Російській імперії висловлювання проти царя, поширення чуток та антиурядова агітація були серйозними злочинами, що каралися відповідно до законів, спрямованих на захист самодержавства та громадського порядку. Зокрема, стаття 130 кримінального кодексу, зі свого боку, встановлювала покарання за дії, вчинені неpubлічно. Згідно зі статтею, притягнути до відповідальності можна було особу, яка неpubлічно поширювала вчення або погляди, що підбурювали до: заколоту або зрадницької діяльності; повалення режиму; непокори законам, нормативним актам або законній владі; вчинення тяжкого злочину, за винятком діянь, зазначених у пунктах 1–3. Для притягнення особи до відповідальності за поширення подібних учинів і поглядів важливо було, щоб це відбувалося серед селян, солдатів, робітників або осіб, які не проявляли внутрішнього спротиву таким ідеям і могли становити потенційну загрозу для держави в разі підбурення (Новое уголовное уложение, 1903, с. 257). Утім, навіть зважаючи на вельми широкі можливості для тлумачення та реалізації нормативної бази, важливо виділити й очевидні труднощі для слідства, як-от проблеми доказової бази та «неpubлічності» чуток.

Архівні справи неодноразово демонструють обмеження, з якими стикалися слідчі. У справі про чутки щодо наділення селян церковною землею, незважаючи на звернення мирового посередника, не вдалося зібрати доказів через «неpubлічність» висловлювань (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3211, арк. 5–38). Це типовий приклад того, як приватна розмова і внутрішнє незадоволення могли спричинити слідство, однак не гарантували його ефективності. Подібна ситуація фіксується і в справі з Полтавської губ., де чутки базувалися на перекрученому уявленні про хутірське господарство (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 231, арк. 1–8). У вищезазначеному донесенні Київському генерал-губернатору від повітового правничого Уманського пов. автор двічі зазначає, що із достовірних джерел дізнався, що чутки циркулювали в тісних, закритих колах, а також що селяни всіма силами приховували розмови щодо тлумачення сенсу маніфесту 26 лютого 1903 р. Утім, незважаючи на це, чутки стрімко набували поширення по селах повіту (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 147, арк. 1–3).

Чутки в селянському та міщанському середовищі виконували водночас кілька функцій. По-перше, вони були способом пояснення невідомого та спробою зорієнтуватись у цій невідомості, способом зменшити тривогу перед радикальними трансформаціями, війною чи економічними змінами. Періоди екстраординарного історичного досвіду надають підґрунтя для стихійного чи свідомого виникнення та поширення чуток. Чутки про «поділ землі», «маніфест», «дозвіл царя», які циркулювали в Київській, Полтавській, Подільській губ., створювали уявлення про справедливий перерозподіл, який начебто вже «виконано десь», а отже, мав би дійти і до місцевих. Так у с. Трипхутни Луцького пов., Волинської губ. селянин Ф. Осипов буцімто поширював чутки про вилучення поміщицьких земель на користь селян. У процесі дізнання з'ясувалося, що селяни почали осушення боліт під орні землі та стали копати канали вздовж ділянок Озерського маєтку генерал-майора Деханова, не запитавши на те дозволу. Після звернення до них розпорядника маєтку, селяни призупинили роботи, обливши на місці інструменти. Коли ж повернулися по них, то почули, що можуть отримати їх назад в судовому порядку, через що й сталася суперечка. Під час неї селяни запитували про доцільність перешкоджання роботам. Аргументували вони це тим, що через 3 місяці ці землі все одно будуть їм передані по 7 десятин на душу, як це вже було зроблено в Київській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 254, арк. 2–6). Що вже характерно, ґрунтувались такі переконання на чутках, заснованих буцімто на матеріалах київської преси.

За даними іншої справи, селянин О. Бондарь із с. Будки Вінницького пов. Подільської губ. поширював чутки щодо передання селянам поміщицької землі, як це, за його твердженням, вже було зроблено в Полтавській губ. У звіті начальника жандармського управління зазначається також, що підозрюваний посилався на звіт мирового посередника першої ділянки Вінницького пов. щодо хуторного господарства селян. Звіт, утім, на думку слідства, подібних даних не містив (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 231, арк. 1–8).

По-друге, чутки стали інструментом соціальної мобілізації – починаючи від агітації проти сплати податків або антисемітських заяв під виглядом «боротьби з неправдою», як у випадку священника Петрушевського (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3210, арк. 2–3), формуванню антипольської громадської позиції (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–1 зв., 2; ф. 274, оп. 1, спр. 467, арк. 3), підготовки до майбутніх бунтів (ЦДІАК, ф. 419, оп. 1, спр. 3092, арк. 1–7) і завершуючи мобілізаційною функцією для місцевої ініціативи, як у випадку з копанням каналів у Волинській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 254, 1–12). По-третє, чутки виконували функцію соціального спротиву, часто завуальованого або навіть неусвідомленого, який проявлявся у формі пасивної критики, саркастичних переказів або уявних «істин, що приховують попи й пани». Висловлювання селян щодо глупства царя, «жидівських наймитів» серед поліції, продажу коней Японії або «страсти Куропаткіна» – усе це було спробою осмислити через оповідь власну підпорядкованість і втрату контролю над життям (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–7). Однак ці форми опору не завжди мали радикальне забарвлення. У багатьох випадках, як-от з учнями Пилинського чи селянами в справі Кирієнка, спостерігалася інституціоналізована лояльність – готовність виступати проти носіїв «небезпечної» інформації, щоб захистити себе і спільноту від потенційних репресій (ЦДІАК Ф. 274, оп. 1, спр. 814, арк. 26; спр. 1522, арк. 33). Утім, незважаючи на це, чутки все ж підготували масову свідомість до ідеї неминучості революції.

Висновки. Чутки в Російській імперії початку XX століття не були просто побічним продуктом неписьменності чи маргінального досвіду. Вони функціонували як самостійна форма соціального знання, що поєднувала інформаційний, емоційний і політичний виміри. Архівні джерела демонструють, що чутки циркулювали між усіма соціальними середовищами – селянським, міщанським, військовим – і не були обмежені периферією. Завдяки мобільності населення, паломництвом, заробіткам, військовій службі чутки набували транзитного характеру і ставали засобом комунікації між регіонами. Наразі встановити наявність централізованого, системного використання чуток революційними або чорносотенними організаціями складно, однак у багатьох випадках можна простежити зв'язок між чутками і матеріалами преси чи прокламаціями. Це, зокрема, дає змогу розглядати їх як невід'ємну компонента стратегії впливу на населення. Чутки слугували не лише політичним інструментом, а й засобом особистої розправи, інструментом інсинуацій або й способом привернути увагу до проблеми. Держава відповідала на чутки подвійною логікою: з одного боку, каральною, а з іншого – спробами покласти відповідальність на спільноту, яка мала сама запобігати їх поширенню. Це створювало середовище недовіри, самоцензури і водночас ускладнювало діяльність радикальних агітаторів. Загалом, феномен чуток у Російській імперії вартий подальшого комплексного дослідження. Його інтерпретація має поєднувати джерела кримінального, медійного, соціального і мікроісторичного характеру. Адже чутки – це не лише інформація без джерела. Це спосіб колективної інтерпретації реальності в умовах її невизначеності.

Джерела та література

- Бородій, А., Завальнюк, О., & Федьков, О. (2020). Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 4, 61–75. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.061>
- Кирієнко, О. (2010). Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 4, 83–98.
- Кирієнко, О. (2014). Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 23, 200–205.
- Климанська, Л. (2008). Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: 36. наук. пр., Львів, 20, 71–80.
- Кудінов, Д. (2014). Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*, 42, 85–94.

Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. (1903). *Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г.* Изд. Каменноостровского юрид. книжн. магазина В. П. Анисимова.

Федьков, О. (2004). Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.). *Молода нація*, 4(33), 5–22.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Юркова, О., Смола, Л. (2023) Теоретичні засади дослідження феномену чуток. *Обрії друкарства*. Вип. 2(14). 102–115. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2\(14\).295256](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2(14).295256)

Юркова, О. (2021). Чутки як соціокомунікаційний феномен. *Обрії друкарства*, (1)9, 121–131. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1\(9\).240615](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1(9).240615)

Якимчук, І. (2011). Перша світова війна мовою неформальної комунікації. *Історична пам'ять*, 2, 78–86.

Якимчук, І. (2012). Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток. *Література та культура Полісся*, (69), 78–89.

Bordia, P., & DiFonzo, N. (2004) 'Problem solving in social interactions on the Internet: Rumor as social cognition'. *Social Psychology Quarterly*. 67(1), P. 33–49. <https://doi.org/10.1177/019027250406700105>

Prasad, J. (1935). The psychology of rumour: a study relating to the great Indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*, Vol. 26, pp. 1–15. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1935.tb00770.x>

Stern, L. (2012). *Zur Psychologie der Aussage*. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111527567>.

References

Borodii, A., Zavalniuk, O., & Fedkov, O. (2020). Slidamy odnogo anonimnogo lysta: orenduvannya zemel yevreiamy u Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Following an anonymous letter: Land lease by Jews in Right-Bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrains'kij istorichnij zhurnal*, 4, 61–75. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.061> [in Ukrainian]

Kyriienko, O. (2010). Zahalna ta viiskova tsenzura v Rosiiskii imperii (XVIII – pochatok XX st.) [General and military censorship in the Russian Empire (18th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 83–98. [in Ukrainian]

Kyriienko, O. (2014). Kontrol za informatsiinym prostorom v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u roky Velykoi viiny [Control over the information space in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the Great War]. *Problems of the history of Ukraine of XIX-beginning XX cc*, 23, 200–205. [in Ukrainian]

Klymanska, L. (2008). Chutky yak sposib orhanizatsii ta samoorhanizatsii informatsiinoho prostoru polityky [Rumors as a means of organizing and self-organizing the information space of politics]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: Zbirnyk naukovykh prats*, (20), 71–80. [in Ukrainian]

Kudinov, D. (2014). Istorychnyi diskurs prychn yevreiskyykh pohromiv v Ukraini u zhovtni 1905 roku: selianskyi vymir [Historical discourse on the causes of Jewish pogroms in Ukraine in October 1905: Peasant dimension]. *Ethnic history of European nations*, (42), 85–94. [in Ukrainian]

Novoe ugolovnoe ulozhenie, vysochaishe utverzhdennoe 22 marta 1903 g. [New Criminal Code, Highest Approved on March 22, 1903]. (1903). Izd. Kamennostrovskogo iurid. knizhn. magazina V. P. Anisimova. [in Russian]

Fedkov, O. (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti na pochatku XX st.) [Black Hundreds and rumors in Podillia (from the history of socio-political life and mentality at the beginning of the 20th century)]. *Moloda Natsiia*, 4(33), 5–22. [in Ukrainian]

CSHAU in Kyiv – Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv

Yurkova, O. (2021). Chutky yak sotsiokomunikatsiinyi fenomen [Rumors as a sociocommunicative phenomenon]. *Obрії друкарства*, (1)9, 121–131. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1\(9\).240615](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1(9).240615)

Yurkova, O., & Smola, L. (2023). Teoretychni zasady doslidzhennia fenomenu chutok [Theoretical foundations for the study of the phenomenon of rumors]. *Obрії друкарства*, (2)14, 102–115. [in Ukrainian] [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2\(14\).295256](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2(14).295256)

Yakymchuk, I. (2011). Persha svitova viina movoiu neformalnoi komunikatsii [The First World War in the language of informal communication]. *Istorychna Pamiat*, 2, 78–86. [in Ukrainian]

Yakymchuk, I. (2012). Arkhaizmy selianskoi svidomosti v umovakh modernizatsii suspilstva pidrosiiskoi Ukrainy kriz pryzmu chutok [Archaism of peasant consciousness in the conditions of modernization of society in Russian Ukraine through the prism of rumors]. *Literatura ta kul'tura Polissâ*, 69, 78–89. [in Ukrainian]

- Bordia, P., & DiFonzo, N.** (2004). 'Problem solving in social interactions on the Internet: Rumor as social cognition'. *Social Psychology Quarterly*, 67(1), pp. 33–49. <https://doi.org/10.1177/019027250406700105> [in English].
- Prasad, J.** (1935). The psychology of rumour: a study relating to the great Indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*, Vol. 26, P. 1–15. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1935.tb00770.x> [in English].
- Stern, L.** (2012). *Zur Psychologie der Aussage* [On the psychology of the statement]. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111527567> [in German].

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025